

VIKTOR USPENSKIY PEDAGOGIK G'OYALARI ASOSIDA TA'LIM JARAYONINI INSONPARVARLASHTIRISH OMILLARI

Raximov Kodirjon Karimberdiyevich

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23349796>

Annotatsiya: Mazkur maqolada taniqli musiqashunos-etnograf, bastakor va pedagog Viktor Aleksandrovich Uspenskiy (1879—1949) ilmiy va pedagogik faoliyatida namoyon bo'lgan insonparvarlik tamoyillari tadqiq etiladi hamda ular asosida zamonaviy ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish omillari ishlab chiqiladi. Muallif metodologik jihatdan muhim holatni alohida qayd etadi: Uspenskiy tizimli pedagogik asar qoldirmagan, shu bois uning pedagogik pozitsiyasi amaliy faoliyatidan qayta tiklanadi. Tadqiqotda uning Buxoro Shashmaqomini nota yozuviga tushirishi, Turkiston xalq konservatoriyasini tashkil etishdagi ishtiroki va mahalliy ustozlardan ta'lim olish tajribasi tahlil qilinadi. Shu asosda madaniyat sohibiga hurmat, ta'limning demokratlashuvi, an'anani almashtirish emas, asrash, hamda milliy mazmunning kasbiy shaklga uyg'unlashuvi insonparvarlashtirishning asosiy omillari sifatida asoslanadi. Yakuniy qismda omillarni amaliyotga tatbiq etish yo'llari va baholash mezonlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Viktor Uspenskiy, insonparvarlashtirish, insonparvarlik pedagogikasi, Shashmaqom, Turkiston xalq konservatoriyasi, ustoz-shogird, madaniyat sohibi, ta'limning demokratlashuvi, milliy mazmun, dialogik ta'lim, musiqa pedagogikasi, pedagogik rekonstruksiya, qadriyatlar, o'zaro hurmat, metodik model.

Аннотация: В данной статье исследуются принципы гуманизма, проявившиеся в научной и педагогической деятельности известного музыковеда-этнографа, композитора и педагога Виктора Александровича Успенского (1879–1949), а также на их основе разрабатываются факторы

гуманизации современного образовательного процесса. Автор особо отмечает важный методологический аспект: Успенский не оставил систематического педагогического труда, поэтому его педагогическая позиция реконструируется на основе практической деятельности. В исследовании анализируются нотная запись Бухарского Шашмакома, участие Успенского в организации Туркестанской народной консерватории и опыт обучения у местных мастеров. На этой основе обосновывается, что уважение к носителям культуры, демократизация образования, сохранение традиций вместо их вытеснения, а также гармоничное сочетание национального содержания с профессиональными формами являются основными факторами гуманизации образования. В заключительной части предлагаются пути практического внедрения данных факторов и критерии их оценки.

Ключевые слова: Виктор Успенский, гуманизация, гуманистическая педагогика, Шашмаком, Туркестанская народная консерватория, наставничество, носитель культуры, демократизация образования, национальное содержание, диалогическое обучение, музыкальная педагогика, педагогическая реконструкция, ценности, взаимное уважение, методическая модель.

KIRISH

Ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish zamonaviy pedagogikaning yetakchi yo'nalishlaridan biridir. Uning mohiyati oddiy, biroq amalga oshirilishi murakkab tamoyilda ifodalanadi: inson ta'lim tizimining vositasi emas, maqsadi bo'lishi lozim. Mazkur yondashuv ta'lim oluvchini boshqarish obyekti sifatida emas, o'z rivojlanishining faol sub'ekti sifatida qabul qilishni, uning shaxsiy tajribasi, qiziqishi va madaniy mansubligini hisobga olishni talab qiladi. Insonparvarlik pedagogikasining nazariy asoslari K. Rodjers, A. Maslou, P. Freyre, V. Suxomlinskiy va Sh. Amonashvili asarlarida ishlab chiqilgan bo'lib, ular turli

yo'llardan borib bir xulosaga kelganlar: tashqi majburlashga tayangan ta'lim bilimni uzatishi mumkin, ammo shaxsni rivojlantira olmaydi. Shu bilan birga, mazkur yo'nalishning amaliyotdagi holati jiddiy muammoni ko'rsatadi. Insonparvarlashtirish ko'pincha deklaratsiya darajasida qolib ketmoqda: u me'yoriy hujjatlarda e'lon qilinadi, ma'ruzalarda takrorlanadi, biroq aniq pedagogik qarorlar darajasiga tushmaydi. Buning sababi tushunchaning mavhumligida: «o'quvchini hurmat qilish» yoki «shaxsga yo'naltirilgan yondashuv» kabi iboralar o'z-o'zidan hech qanday amaliy ko'rsatma bermaydi. Shu bois insonparvarlashtirishni real pedagogik tajribadan kelib chiqadigan aniq omillar tizimiga aylantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda ana shunday tajriba manbai sifatida Viktor Aleksandrovich Uspenskiyning ilmiy va pedagogik faoliyati tanlangan. U 1879-yilda Kaluga shahrida tug'ilgan, 1913-yilda Peterburg konservatoriyasini A.K. Lyadov sinfi bo'yicha tamomlagan va Turkistonga xalq qo'shiqlarini yozib olish uchun yo'llangan. 1918-yildan Toshkentda yashab, O'rta Osiyo xalqlari musiqa madaniyatini tadqiq etgan. Turkiston xalq konservatoriyasini tashkil etishda ishtirok etgan va unda garmoniya kursidan dars bergan, folklor kabinetini tashkil qilgan. 1928—1934-yillarda O'zbek musiqa texnikumida milliy musiqa bo'limiga rahbarlik qilgan, 1936-yildan umrining oxirigacha Toshkent konservatoriyasida ishlagan va so'nggi yillarda tarixiy-nazariy fakultetni boshqargan. O'zbekiston va Turkmaniston SSR xalq artisti, san'atshunoslik fanlari doktori unvonlariga sazovor bo'lgan. Mazkur tadqiqot uchun metodologik jihatdan muhim holatni ochiq qayd etish zarur. V.A. Uspenskiy tizimli pedagogik nazariya yoki ta'lim falsafasiga oid maxsus asar qoldirmagan. Uning merosi — musiqa-etnografik yozuvlar, ilmiy maqolalar va bastakorlik asarlaridir. Shu sababli uning «pedagogik g'oyalari» haqida so'z yuritganda, tayyor ta'limotdan emas, amaliy faoliyatida izchil namoyon bo'lgan pozitsiyadan kelib chiqish lozim. Pedagogika tarixida bunday yondashuv — yashirin, artikulyatsiya qilinmagan pedagogik pozitsiyani amaliyot asosida qayta tiklash — tan olingan tadqiqot usuli hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan shu usul

qo'llanadi va u ishning metodologik asosini tashkil etadi. Uspenskiy faoliyatidagi markaziy voqea — 1923-yilda Buxoroda Shashmaqomning nota yozuviga tushirilishi. Ushbu ish Abdurauf Fitratning tashabbusi bilan amalga oshirilgan bo'lib, Uspenskiy maqom namunalarini mahalliy ustozlar — Ota Jalol Nosirov va Ota G'iyos Abdug'aniyevdan yozib olgan. Mazkur epizodning pedagogik mazmuni alohida e'tiborga loyiq. Yevropa konservatoriyasini tamomlagan professional musiqachi mahalliy an'ana sohiblarining oldiga ularni «o'qitish» uchun emas, ulardan o'rganish uchun kelgan. U o'zini bilim tashuvchisi, mahalliy ustozlarni esa o'rganish obyekti sifatida emas, aksincha — o'zini o'rganuvchi, ularni esa bilim sohibi sifatida qo'ygan. Mazkur pozitsiyaning ahamiyatini davr konteksti yanada kuchaytiradi. XX asr boshlarida mahalliy madaniyatlarga nisbatan ustunlik nuqtai nazaridan qarash keng tarqalgan edi: an'anaviy san'at ko'pincha «qoloq», «ilmiy jihatdan shakllanmagan» hodisa sifatida baholanar va uni «takomillashtirish» zarurati haqida fikr yuritilardi. Uspenskiyning amaliy tanlovi esa bunga zid bo'lgan. P. Freyre keyinchalik ta'limning «bank modeli»ni tanqid qilib, unda o'qituvchi bilim solib qo'yuvchi, o'quvchi esa bo'sh idish sifatida qaralishini ko'rsatgan va unga alternativa sifatida dialogik, o'rganuvchining madaniy tajribasiga hurmatga asoslangan ta'limni taklif qilgan edi. Uspenskiyning amaliyoti ushbu nazariy pozitsiyani undan ancha oldin, amalda namoyish etgan hisoblanadi. Faoliyatning ikkinchi muhim yo'nalishi ta'limning demokratlashuvi bilan bog'liq. 1918-yilda tashkil etilgan muassasaning nomida «xalq konservatoriyasi» iborasi tasodifan qo'llanilmagan: u kasbiy musiqa ta'limini tor doiradagi imtiyozli qatlam ixtiyoridan chiqarib, keng aholi uchun ochishni nazarda tutgan. Insonparvarlik pedagogikasi nuqtai nazaridan ta'limga kirish imkoniyatining kengayishi uning eng asosiy omillaridan biridir, chunki eng mukammal metodika ham ta'limdan chetda qolgan odamga yetib bormaydi. Uspenskiyning 1924-yilda «Maktab qo'shig'i»ni yaratgani esa uning umumiy ta'lim masalalariga ham bevosita qiziqqanini ko'rsatadi. Uchinchi yo'nalish — an'anani almashtirish emas, asrash tamoyili. Og'zaki

an'anada yashab kelgan Shashmaqomni nota yozuviga tushirish uni yevropacha shaklga majburlash emas, yo'qolib ketish xavfidan saqlash vositasi bo'lgan. Mazkur farqlash pedagogik jihatdan juda muhim: o'quvchining madaniy merosiga munosabatda ikki yo'l mavjud — uni «eskirgan» deb chetga surish yoki uni o'rganish va rivojlantirish uchun asos sifatida qabul qilish. Birinchi yo'l o'quvchini o'z ildizidan uzadi va ichki qarshilik uyg'otadi; ikkinchi yo'l esa ta'limni uning shaxsiy tajribasiga tayantiradi. Uspenskiy tanlagan yo'lning milliy pedagogik an'ana bilan uyg'unligi ham alohida e'tiborga loyiq. Sharq ta'lim an'anasida asrlar davomida ustoz-shogird munosabati markaziy o'rin tutgan bo'lib, u bilimni uzatishning sof texnik jarayoni emas, balki shaxsiy, axloqiy mazmunga ega aloqa sifatida tushunilgan. Ushbu an'anada shogird ustozdan nafaqat mahoratni, balki kasbga va insonga munosabatni ham o'zlashtirgan. Uspenskiyning Ota Jalol Nosirov va Ota G'iyos Abdug'aniyev bilan munosabati aynan shu an'ana mantig'ida kechgan: u ma'lumot yig'uvchi tadqiqotchi sifatida emas, shogird mavqeida ish ko'rgan. Mazkur holat muhim nazariy xulosaga olib keladi — insonparvarlik pedagogikasi O'zbekiston uchun tashqaridan olingan g'oya emas, u milliy ta'lim an'anasida allaqachon mavjud bo'lgan asosga ega. To'rtinchi yo'nalish — milliy mazmun bilan kasbiy shaklning uyg'unlashuvi. Uspenskiy xalq ohanglari asosida simfonik asarlar yaratgan, Alisher Navoiyning dostoni asosida «Farhod va Shirin» musiqali dramasini yozgan, O'zbekistonda ilk fortepiano asarlarini yaratgan. Bunda milliy material yevropacha shaklga bo'ysundirilmagan, balki ikkala an'ana teng maqomda uchrashtirilgan. Ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda bu quyidagini anglatadi: zamonaviy ilmiy mazmun milliy madaniy kontekstni inkor etish hisobiga emas, unga tayangan holda o'zlashtirilishi lozim. Masalaning zamonaviy dolzarbligi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022—2026-yillarda maktab ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturda yangi Milliy o'quv dasturini joriy etish vazifasi belgilangani bilan ham kuchayadi. Yangi dastur mazmunini shakllantirishda milliy madaniy meros

bilan zamonaviy ilmiy bilimni uyg'unlashtirish masalasi markaziy o'rin tutadi. Uspenskiy tajribasi esa aynan shunday uyg'unlashtirishning tarixan sinalgan namunasini taqdim etadi. Maqolaning maqsadi V.A. Uspenskiy faoliyatida namoyon bo'lgan insonparvarlik tamoyillarini qayta tiklash va ular asosida ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish omillarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan tashkil topadi: pedagogik pozitsiyani amaliyot asosida rekonstruksiya qilish metodini asoslash; uning tayanch tamoyillarini ajratish; mazkur tamoyillardan kelib chiqadigan omillarni aniqlash hamda ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llarini belgilash. Ish tarixiy-pedagogik tahlil, rekonstruksiya va nazariy modellashtirish metodlariga tayanadi. Ilmiy yangilik Uspenskiy faoliyatini birinchi marta insonparvarlik pedagogikasi nuqtai nazaridan tahlil qilish va shu asosda amaliy omillar tizimini taklif etishdan iborat. Tadqiqot natijalaridan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida pedagogika tarixi va ta'lim nazariyasi fanlarini o'qitishda, o'qituvchilar malakasini oshirish kurslarining mazmunini loyihalashda hamda maktab metod birlashmalari faoliyatini tashkil etishda foydalanish mumkin.

1. Pedagogik pozitsiyani rekonstruksiya qilish metodi: Yashirin pedagogik pozitsiyani qayta tiklash uch mezonga tayanadi. Birinchi mezon — izchillik: pozitsiya sifatida faqat bir necha mustaqil holatda takrorlangan xatti-harakat qabul qilinadi, tasodifiy epizod emas. Ikkinchi mezon — muqobilning mavjudligi: agar shaxs o'z davrining hukmron amaliyotidan farq qiluvchi yo'lni tanlagan bo'lsa, bu uning ongli tanlovidan dalolat beradi. Uchinchi mezon — natijaning izchilligi: tanlov keyingi faoliyatda o'z davomini topganmi. Uspenskiy faoliyati mazkur uch mezonga javob beradi. Mahalliy ustozlardan o'rganish bir marta emas, sakkizta etnografik ekspeditsiya davomida takrorlangan; u o'z davrining ustunlik qiluvchi munosabatidan farq qiluvchi yo'lni tanlagan; mazkur tanlov esa uning keyingi o'ttiz yillik pedagogik faoliyatida davom etgan. Shu bois uning pozitsiyasini tasodif emas, ongli tamoyil deb hisoblash uchun yetarli asos mavjud.

2. Insonparvarlashtirishning asosiy omillari: Birinchi omil — madaniyat sohibiga hurmat. Ta'lim jarayonida o'quvchi bo'sh idish emas, o'z madaniy tajribasiga ega sub'ekt sifatida qabul qilinadi. Amaliy ifodasi: darsni o'quvchilarning mavzu bo'yicha mavjud bilimi va tajribasini aniqlashdan boshlash, oilaviy va mahalliy bilimni o'quv resursi sifatida qo'llash. Ikkinchi omil — ta'limning ochiqligi. Bilimga kirish imkoniyati ijtimoiy kelib chiqishi, yashash joyi yoki moddiy holatga qarab cheklanmasligi lozim. Amaliy ifodasi: o'quv materiallarining hamma uchun yetarli bo'lishi, qo'shimcha mashg'ulotlarning ochiqligi, imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun sharoit yaratish. Uchinchi omil — an'anani asrash. O'quvchining madaniy merosi o'quv jarayonida inkor etilmaydi, balki yangi bilimni o'zlashtirish uchun tayanch sifatida ishlatiladi. Amaliy ifodasi: mahalliy tarix, an'anaviy hunarmandchilik, xalq og'zaki ijodi materiallarini fan mazmuni bilan bog'lash. To'rtinchi omil — mazmun va shaklning uyg'unligi. Zamonaviy ilmiy bilim milliy kontekstni inkor etish hisobiga emas, unga tayangan holda beriladi. Amaliy ifodasi: misollar, masalalar va matnlarni o'quvchining real hayot muhitidan tanlash. Sanab o'tilayotgan omillarning umumiy jihati shundaki, ularning birortasi ham qo'shimcha moddiy resurs talab qilmaydi. Ular o'qituvchining pozitsiyasi va muloqot uslubiga tegishli bo'lib, mavjud sharoitda ham amalga oshirilishi mumkin. Bu insonparvarlashtirishni jihozlanish darajasiga bog'liq bo'lmagan, har qanday maktabda boshlanishi mumkin bo'lgan jarayonga aylantiradi. Beshinchi omil — o'qituvchining o'rganuvchi sifatidagi pozitsiyasi. Pedagog o'zini yakuniy haqiqat sohibi deb hisoblamaydi va o'quvchidan ham o'rganishga tayyor bo'ladi. Amaliy ifodasi: «bilmayman, birgalikda aniqlaymiz» javobining dars amaliyotida normal holat sifatida qabul qilinishi.

3. Omillarni amaliyotga tatbiq etish yo'llari: Omillarni tatbiq etishda ularni bir vaqtning o'zida joriy etishga urinish tavsiya etilmaydi. Amaliyot ko'rsatadiki, bir nechta yangilikni birdan boshlagan o'qituvchi tez orada avvalgi uslubiga qaytadi. Samaraliroq yo'l — bitta omilni tanlab, uni bir necha hafta davomida barqaror

amaliyotga aylantirish, so'ngra keyingisiga o'tish. Mazkur bosqichma-bosqich yondashuv o'zgarishni tashqi talab emas, ichki kasbiy o'sish sifatida his qilish imkonini beradi. Birinchi yo'nalish — dars boshlanishining o'zgarishi. An'anaviy darsda mavzu bayoni o'qituvchining so'zi bilan boshlanadi. Insonparvarlashtirilgan darsda esa u o'quvchilarning mavjud tasavvurlarini aniqlashdan boshlanadi. Mazkur oddiy o'zgarish o'quvchining pozitsiyasini tinglovchidan ishtirokchiga ko'chiradi. Ikkinchi yo'nalish — mahalliy material bilan ishlash. O'quv loyihalari o'quvchining oilasi, mahallasi va hududi tarixiga bog'langanda, bilim mavhum bo'lishdan to'xtaydi. Bunda o'quvchining yaqinlari axborot manbaiga aylanadi va bu oilaning ta'lim jarayoniga tabiiy jalb etilishini ham ta'minlaydi. Uchinchi yo'nalish — baholash madaniyatining o'zgarishi. Insonparvarlik tamoyili baho qo'yishdan voz kechishni emas, uning shaxsga emas, ishga qaratilishini talab qiladi. O'quvchi xatosi uning qobiliyatsizligi dalili sifatida emas, o'rganish jarayonining tabiiy bosqichi sifatida talqin qilinadi. To'rtinchi yo'nalish — o'qituvchining o'z nutqi ustidan nazorati. Kamsituvchi taqqoslash, istehzo va ommaviy tanqid insonparvarlik tamoyiliga eng ko'p zarar yetkazuvchi omillardir. Ularni bartaraf etish hech qanday moddiy xarajat talab qilmaydi, biroq ongli sa'y-harakatni talab etadi.

4. Baholash mezonlari va shartlar: Insonparvarlashtirish darajasini baholashda to'rt mezon qo'llanadi: o'quvchilarning darsdagi nutqiy faolligi ulushi; o'quvchi tajribasiga murojaat qilish holatlarining chastotasi; xatoga nisbatan munosabat turi; o'quvchilarning savol berish erkinligi darajasi. Mazkur mezonlarning barchasi dars kuzatuv orqali obyektiv qayd etilishi mumkin. Baholashda alohida e'tibor talab qiladigan jihat — insonparvarlashtirish darajasini o'qituvchining o'zi emas, o'quvchilar idroki orqali tekshirish. Pedagog o'zini hurmatli va diqqatli deb hisoblashi, o'quvchilar esa buni boshqacha his qilishi mumkin. Shu bois qisqa anonim so'rovlar — o'quvchi darsda o'z fikrini aytishdan qo'rqadimi, xato qilsa nima bo'lishini o'ylaydimi — eng ishonchli ko'rsatkich beradi. Mazkur ma'lumot o'qituvchi uchun noqulay bo'lishi mumkin, ammo aynan

u haqiqiy o'zgarish uchun asos yaratadi. Amalga oshirishning asosiy sharti — insonparvarlashtirishni alohida tadbir emas, kundalik ish uslubi sifatida qabul qilish. Yiliga bir marta o'tkaziladigan ko'rgazmali mashg'ulot ta'lim muhitini o'zgartirmaydi; o'zgarishni har kungi muloqot uslubi keltiradi. Ikkinchi shart — o'qituvchining o'ziga nisbatan insonparvar munosabat: kasbiy qadr-qimmati himoyalangan, ortiqcha yuklama ostidagi pedagogdan o'quvchiga nisbatan barqaror insonparvarlik kutish asossizdir.

XULOSA

O'tkazilgan tarixiy-pedagogik tahlil V.A. Uspenskiy faoliyatida izchil insonparvarlik pozitsiyasi namoyon bo'lganini ko'rsatdi. Birinchidan, metodologik jihatdan muhim holatni qayd etish zarur: u tizimli pedagogik asar qoldirmagan, shu bois uning g'oyalari tayyor ta'limotdan emas, amaliy faoliyatidan qayta tiklanadi. Mazkur usul pedagogika tarixida tan olingan tadqiqot yo'li hisoblanadi. Ikkinchidan, uning pozitsiyasining o'zagi madaniyat sohibiga hurmatda namoyon bo'ladi. Yevropa konservatoriyasini tamomlagan mutaxassisning mahalliy ustozlar oldiga o'rganuvchi sifatida kelishi o'z davrining hukmron munosabatiga zid tanlov bo'lgan va aynan shu holat uni ongli tamoyil darajasiga ko'taradi. Uchinchidan, Turkiston xalq konservatoriyasini tashkil etishdagi ishtirok ta'limning demokratlashuvi omilini namoyish etadi: eng mukammal metodika ham ta'limdan chetda qolgan odamga yetib bormaydi, shu bois kirish imkoniyatining kengayishi insonparvarlashtirishning birlamchi sharti hisoblanadi. To'rtinchidan, Shashmaqomni nota yozuviga tushirish an'anani almashtirish emas, asrash tamoyilini ifodalaydi. Ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda bu o'quvchining madaniy merosini «eskirgan» deb chetga surmaslikni, aksincha, uni yangi bilim uchun tayanch sifatida ishlatishni anglatadi. Beshinchidan, taklif etilgan besh omil — madaniyat sohibiga hurmat, ta'limning ochiqqligi, an'anani asrash, mazmun va shaklning uyg'unligi hamda o'qituvchining o'rganuvchi pozitsiyasi — insonparvarlashtirishni deklaratsiya darajasidan aniq pedagogik qarorlar darajasiga

olib chiqadi. Oltinchidan, Uspenskiy tajribasining milliy pedagogik an'ana bilan uyg'unligi muhim xulosaga olib keladi: insonparvarlik pedagogikasi O'zbekiston uchun tashqaridan olingan g'oya emas. Ustoz-shogird munosabatida bilimni uzatish doimo shaxsiy va axloqiy mazmunga ega aloqa sifatida tushunilgan va bu insonparvarlashtirish uchun tayyor madaniy asos beradi. Yettinchidan, mazkur omillarning amalga oshishi o'qituvchining o'ziga nisbatan munosabatga ham bog'liq. Kasbiy qadr-qimmatini himoyalanganmagan va ortiqcha yuklama ostidagi pedagogdan o'quvchiga nisbatan barqaror insonparvarlik kutish asossizdir — insonparvarlashtirish butun ta'lim muhitini qamrab olishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ergashbaev S. O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish // Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами. — 2025. — Т. 1, № 1. — С. 314—316.
2. Успенский В.А. Шашмаком: шесть музыкальных поэм (макомов) / под ред. Н.Н. Миронова. — М.: Музсектор Госиздата, 1924. — 212 с.
3. Успенский В.А., Беляев В.М. Туркменская музыка. Т. 1. — М.: Государственное музыкальное издательство, 1928. — 374 с.
4. Ergashbayev S. Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish // Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary. — 2025. — Vol. 1, № 1. — P. 10—13.
5. Rogers C.R. Freedom to Learn: A View of What Education Might Become. — Columbus, OH: Charles E. Merrill Publishing, 1969. — 358 p.
6. Freire P. Pedagogy of the Oppressed / transl. by M.B. Ramos. — New York: Continuum, 1970. — 186 p.
7. Mirzaolimjon og'li M.M., Shohbozbek E. Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. — 2025. — Vol. 16, № 01. — B. 325—328.

8. Maslow A.H. Motivation and Personality. — 2nd ed. — New York: Harper & Row, 1970. — 369 p.
9. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. — Киев: Радянська школа, 1974. — 288 с.
10. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. — М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. — 496 с.